

Vajda László – a magyar etnológus

(Budapest, 1923. február 3. – München, 2010. november 14.)

Maga Vajda, az Adelheid Mette tiszteletére kiadott tanulmánykötetbe (2000) írt Theodor Benfey-értékelését azzal a dühös panasszal kezdi – egy akkor nemrég elhunyt szakértőre utalva, ám sok más jeles kutató nevét is említve –, hogy „egy számos fordulattal kialakított életmű a kollégák emlékezetében mennyire leegyszerűsítve marad meg”. Akkor már a 75. születésnapjára tiszteletői által megjelentetett összegyűjtött tanulmánykötete (*Ethnologica. Ausgewählte Aufsätze*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1999, 572 p.) fedezékében nyilván leginkább a maga utókorára gondolt. Mint annyiszor: éles elméjűen. A nekrológ megfogalmazásakor magam is érezhettem, milyen nehéz is egyensúlyba hozni Vajda életművének igazán fontos hatóerőit – noha ezek nála oszthatatlanul és elválaszthatatlanul (*indivisibilliter ac inseparabiliter*) jelentkeztek.

Szokás mondani, hogy egy nagy tudósra nincs is életrajza, csak „munkarajza – bibliográfiája”. Ez a megállapítás rá is áll – mégis „szimplifikálás” lenne. A *Magyar Néprajzi Lexikon* (a nyilván általa megküldött adatok alapján) azt írja, hogy a budapesti egyetemen szerzett bölcsészdiplomát (1947), és már ettől az évtől kezdve a Néprajzi Múzeumban dolgozik, sőt hamar a budapesti egyetemi Néprajzi Intézetben ő az etnológia oktatója. 1956 októberében Kelet-Németországban tartózkodik, majd megszakítva addigi életét, Nyugatra disszidál, és hamarosan Münchenben az egyetem *Völkerkunde*-intézetében járja végig a ranglétrát. Ehhez képest csak elég későn, 1968-ban habilitál: *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen* című monográfiája (Wiesbaden, Harrassowitz, 1968, 648 p. + táblák) után lesz egyetemi tanár. Nyugdíjba vonulása után is Münchenben él, lakásában található kiváló szakkönyvtára és félelmetes méretű cédulakatalógusa továbbra is ide vonzzák német és magyar tanítványait, kollégáit.

Ám a számos fordulat (meg a mögötte változatlan egyéniség) is soron követhető. Értelmiségi családból származott, édesanyja az író Molnár Kata (1899–1967, 1939-ben a Baumgarten alapítvány díjazottja). Nem falusi létére a budapesti egyetemen az akkor már Viski Károly vezette Néprajzi Intézetbe jut el. Viskit tekintette mesterének. (Máshol Marót Károlyt említi illetően minőségben – nyilván a rítus-elemek önálló vizsgálataira utalva.) Innen indítják az akkor visszacsatolt Székelyföldre kutatni. A havasi pásztorok között él, itt fedezi fel, hogy ezek életmódja külön világot képvisel. Talán ő a legelső magyar kutató, aki a hiedelemtörténeteket mint olyanokat gyűjti össze. Gyűjtött tárgyai, ezek tüzetes leírásai a Sepsiszentgyörgyi Múzeumban vannak. (Gondolom, nemsokára emlékkiállítás is készül belőlük.) 1944-ben a baloldali és polgári ellenállás egyik igen aktív résztvevője. 1945 után az új társadalmi rend és ideológia meggyőződések híve, erőteljes képviselője. Elméleti érdeklődése következtében az akkori új nép-

rajzelmélet megfogalmazása vár rá, és e feladatot vállalja is. A primitív és őstársadalom iránti érdeklődésének megfelelően szakterületévé az etnológia (vagy ahogy akkor hívták: „egyetemes néprajz”) válik. Amikor a Néprajzi Múzeumban egy önkéntes „munkaközösség” formálódik ki, és „felosztják a világot”: Diószegi Vilmos Szibériát, Boglár Lajos Amerikát, Bodrogi Tibor Óceániát, Vajda Afrikát kapja. E csoportnak is természetes vezetője. Már bölcsészdoktori értekezése (*Az obo-típusú halmok etnológiai problematikájához*) jelzi világméretű tájékozódási igényét, amelyhez kiváló tárgyismeret társul. Jól látszik, hogy igazán elmélyülten olvassa a vallástörténet, klasszika-filológia és régészet klasszikusait: elsősorban a német kultúrkörből. Később sem lesz a francia vagy angol-amerikai etnológia követőjévé. Disszertációjának egyik fejezete (Kövek a síron) például a Rabbiképző Scheiber Sándor szerkesztette évkönyvében (IMIT) jelet meg. A marxista fordulat keretében közli tanulmányát a „bécsi iskola” és általában a néprajztudomány kultúrtörténeti irányzata témájáról (1949), meg a néprajzi anyaggyűjtés értelméről (1954). Az én nemzedékem a sztálinizmus korából ismert ilyen „átértékelő” dolgozatokat már nem „hitte”, inkább a bennük „bírált nézetek” bemutatását tekintette fontos ismeretszerzési forrásnak.

1956 októberéig Vajda szinte mindennel foglalkozik: a tánc világtörténetével, az ősművészetrel, régi magyar utazókkal, a szocialista kultúra néprajzi tanulmányozásával. Érdekes, hogy rítus-tanulmányai és mondai-mitikus tárgyú írásai inkább (vagy először) magyar nyelven jelentek meg. Az afrikai kultúrából is tárgycsoportok értelmezését adja – de már világnyelveken. Ezek szakmai értékét, időtálló jellegét az is bizonyítja, hogy már említett, 1999-es gyűjteményes kötetében ezek közül a legfőbbeket változtatlanul közölte újra.

Csak egykori kortársai emlékezhetnek arra, mi mindennel is foglalkozott ekkor a mindig lobogó és szervező Vajda: kiállításokkal, népműveléssel, végeláthatatlan ülésezéssel, állandó tervekészítéssel és személyes konzultációkkal mindazok számára, akiket bővükörébe vont. Legutoljára Pócs Éva, Kisbán Eszter, Csalog Zsolt évfolyamát tanította – akik mindmáig a „ricordarsi al felice tempo” módján gondolnak vissza rá. A Rákosi-korszak örökös ideológiai klikkharcai a magyar néprajztudományt is jellemezték. És noha Ortutay Gyula primátusa mind hatalma csúcspontján, mind ideiglenes kegyvesztettségében megkérdőjelezhetetlen volt – amint ezt naplója majd minden lapján le is szögezi –, Vajda szellemi rangja is annak számított. Pedig kíméletlenül éles nyelve, szigorúan számonkérő értékítélete már ekkor is közsímet volt.

Új hazájában (?) hamar felismerték a kiválóan felkészült, alapos tárgyismerettel rendelkező afrikanistát. Ám bibliográfiája is tükrözi, a beilleszkedés mégsem volt gyors és egyszerű. Viszont annál sikeresebb lett. Vajda nem volt a monográfiák vagy a recenziók embere. 1-2 íves tematikus tanulmányokat szeretett írni, nemzetközi anyagáttekintéssel és legtöbbször egy frappáns ötlet kibontásával. Például a sámánizmus fejlődéstörténeti helyéről írott (mások szerint legjobb) tanulmánya (1959) a bécsi iskola kultúrkör-elméletét követi. Nyilván a szibériai sámánizmus nyolc vonásának tömören fenomenológiai leírása tetszett a kortársaknak és nem a dolgozatzáró bűvészmutatvány: minthogy mind a közép-ázsiai agrárkultúrákban, mind az északi vadászkultúrában megvannak ezek az elemek – és mindkét kultúrához képest „későbbi” a sámánizmus. (Később maga is közelebb jutott egy társadalomtörténeti-regionális megoldáshoz.) Háromévnvi publikációs szünet előzi meg az említett habilitációs pásztorkultúra-monográfiát. Amely voltaképpen a lappok és egyes szibériai népek rénszarvastartásáról szól – a részletezett neolitikumtól szinte napjainkig –, igazi német alapossággal. A

hazai rossz nyelvek szerint az 1956-ig afrikanista nyugatnémet földön azért tért át a Szibéria-kutatásba, nehogy valamilyen terepmunka veszélye fenyegetse. Az igaz, Vajda nem is gondolt terepmunkára. Ám haláláig tovább készítette tüzetes afrikanisztikai jegyzeteit is. (Természetesen más kontinensek etnológiája adatainak kijegyzetelésével együtt.) Tanulmányai egyre több az ókori, általában „egyetemes” tárgyú írás, amelyekben különös, ám az egész világból keresgélhető témákat választ. Köztük van magyar tárgyú is, mint a magyar pogánylázadások leírásakor említett „carmina nefanda” problémájának bemutatása. Tudománytörténeti és visszatekintő írásainak is mindig van elméleti mondanivalója.

Csak müncheni kollégái tudják, hány múzeumi kiállítást, olykor színházi előadást vagy disszertációt segített éveken át. Vissza is dobott dolgozatokat – szerintem olykor egy indokolatlanul magas tudományos szint „érdekében”. Noha még német földön sem utazott szívesen, igen sok régészeti, művészeti kiállítást látott. Leánya is művészeti könyvkiadónál helyezkedett el. Jól ismerte a klasszikus zenét. A magyar irodalmat és történelmet sosem feledte el. Fő passziója azonban vendégek kikérdezése, politikai és társadalmi vitatkozás volt. Véleményében baloldali, demokrata, sőt gyakorlatilag ateista volt. A korábban a Stachus eszpresszó-jellegű kávéházában, majd schwabingi első emeleti, csodálatosan működő német polgári lakásának sarokszobájában az ilyen, sűrű dohányzással kísért beszélgetések délutántól éjfélig tartottak. Majd visszavonult, olvasgatott, az új publikációkból további cédulákat készített. Egy-egy ilyen fiókocskában gyakorlatilag megírásra készen volt százféle téma... Olykor, erős felkérésre ezekből meg is fogalmazott egyet-egyet. Másnap délig nem lehetett látni.

Német kollégái kimeríthetetlen tudásáért elismerték: az etnológusoktól és régészektől a klasszika-filológusokig. Noha többen deklarálták, hogy ők Vajda-tanítványok – igazi utódja nem akadt. Még akikkel szívből rokonszenvezetett is, mint a Renan-követő valláskritikus magántudós, FrI. H. von Dechend, nem az ő módszerét követték. A kinti magyarok közül Bogay Tamás és Köves Theo (ahogy ő hívta) meg Kecskési „Maja” állt közel hozzá. A hazai kapcsolatok fenntartása is életeleme volt. Amikor már lehetett, és amíg még tudott, érettségi találkozókra járt haza. Volt, amikor osztálytársa, a pipaárus Galvitz lakásán szállt meg, gyakorlatilag a Pilvax kávéház fölött. Itt volt a budapesti egyetem Néprajzi Intézetének jubileumán. Meg is kapta az ELTE emlékérmét. Szerencsére pár éve a Néprajzi Múzeumban Tari János portréfilmet készített róla. Sokakat hívott, szálljon meg nála, használja könyvtárát, céduláit. Szerencsére jó néhányan elfogadták az invitációt. Magam is, évtizedeken át.

A nagyon sokáig élénk, mindig valamivel foglalkozó ember élete végén fáradt és beteg lett. Látása rémisztően megromlott. Igazában nem volt kedve meg bátorsága kórházhoz, műtétetekhez. Makacs gyávasága révén így legalább egy évvel tovább élt, mint orvosai jelezték. Halálát végül szinte várta. Egész németországi életét felesége tartotta kézben – a háttérből, minden kívánságát teljesítve, eltűrve. Halát érdemel.

Tudományos könyvtárát a budapesti Néprajzi Múzeumra (és nem valami német intézményre) testálta. Most – sajnos – már oda is lehet szállítani, ott rendbe tenni – és használni.

A nekrológrírók nem szoktak fukarkodni személyes emlékeikkel. Ám most csak pár ilyen vonást említhetek. Mindig bírált, kritizált, céltudatos munkára biztatott. Ám azt nagyon nem szerette, ha visszakérdezték: ő most min dolgozik? Nagyon elégedetlen volt az 1989 utáni magyar viszonyokkal. Akkor is többször voltunk együtt, amikor még eljárt múzeumi kiállításokra, a régészek kirándulásaira. Notórius (rövid) telefonáló volt.

Főként adatokról érdeklődött. Egyik idei szeptember végi telefonja megriasztott. Korábban mindig azt mondta, ha még látni akarom, menjek Münchenbe! Készültünk is, csak ilyenkor mindig közbejön valami... Szeptemberi telefonján viszont ezt mondta: „Itt Vajda. Megleplek. Most ne gyere, itt nagy a rendetlenség.” Megrémültem, ám még ez után is többször telefonált. Egyszer Pulszky Romoláról érdeklődött, én meg elmeséltem neki hogy (a különben pozsonyi) Rudolph von Laban az első világháború alatt a magát forradalmárnak tekintő Tristan Tzara svájci dadaista köréhez tartozott, és minden bizonnyal Lenint is látta, aki a közelben lakott. Nagyon élveztük az ilyen tereferét. Szinte az utolsó otthoni hetén pedig a magyar *aganacs* szó történetéről érdeklődött. Amikor elmondtam, hogy kései, nyelvújítási szó – felkacagott. „Tudtam, mint a furdancs meg a rikkancs! Na, szervusz!” – búcsúzott. (Örökre.) Ám a kacagás miatt úgy gondoltam, lesz még módunk többször is beszélni...

Ő volt a magyar etnológus. Tőle lehetett összehasonlító vallástörténetet, művelődéstörténetet tanulni. Már itthon is, és külföldön is. Szerencsére az utóbbi években néhány kinti cikkét magyarra is lefordították. Köztük azt is, amely a nomádizmust a „dominó-elmélettel” magyarázta – tipikus „vajdai” ötletként. Remélem, végre lesz magyar nyelvű tanulmánykötete is! Már csak életkora miatt is mára régimódi kutató volt: ceruzával, tollal járt könyvtárba, a műveket nem internetről ismerte, igazában táskakáirógépen szeretett írni. (Pontosabban nem szeretett írni: beszélgetni szeretett.) Noha nem volt honvágya, „emigráns” lelke, még kevésbé egy távoli Kossuth- vagy Herzenpóza – azért ő volt az az általa jól kiformált nem hízelgő kinti tükör, amelybe időnként bepillanthattunk, hogy jobban értsük nem csak az egyetlen (azaz fél pár) lábbalivel érkezőt (*monoszandalosz*) nagy bajjal büntető (megint csak jellemzően a Kilimandzsárótól a Lappföldig adatolt) történeteket, hanem a magunk csak „félíg egész” gondolatait is.

Voigt Vilmos